

РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК РЕГІОНІВ ТА ГАЛУЗЕЙ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ

1.1. Географічні аспекти трансформації галузевої структури промисловості України

Проблема географічних відмінностей співвідношення різних секторів виробництва має важливе значення для розвитку суспільства та економіки. Промисловість є регіоноформуючим видом економічної діяльності, яка дає імпульс для розвитку інших виробництв, а також транспорту, сфері послуг, впливає на формування системи розселення, екологічний стан навколишнього середовища. Структурні зміни, що відбуваються у промисловості, спричиняють трансформацію виробничих та інших структур регіонів України. Тому дослідження структурних трансформацій у промисловості України, їх географічних особливостей, ролі промисловості у структурі зайнятості населення, формуванні валової доданої вартості та валового внутрішнього продукту є важливим і актуальним.

Промисловість у економіці України протягом 1991-2000 і 2001-2013 рр.

Напередодні розпаду СРСР його економіка мала структуру, де найбільша питома вага у валовій доданій вартості належала промисловості (58,6%), а на сферу послуг припадало лише 14,9%. На момент проголошення незалежності Україна мала структуру господарства, де промисловості належало 36,0% у загальному обсязі валової доданої вартості усіх галузей економіки. Перше десятиліття незалежності (1991-2000 рр.) характеризувалося стрімким падінням промислового виробництва та деіндустріалізацією усіх її регіонів. За підсумками 2000 р. обсяг продукції промисловості становив лише 57% до рівня 1990 р. У 13 регіонах рівень виробництва продукції промисловості у 2000 р. не перевищував 50% від показника початку незалежності, а у Львівській області він становив лише 31% до рівня 1990 р. Частка промислової продукції у загальній структурі валової доданої вартості скоротилася у 2000 р. до 33,9%.

Падіння виробництва спостерігалось практично в усіх галузях. Лише медична промисловість за підсумками 2000 р.

перевищила рівень виробництва 1990 р. Найбільше зниження обсягів виробництва продукції спостерігалось у текстильній, м'ясо-молочній, рибній промисловості, рівень виробництва яких не перевищував 1/3 від показника 1990 р., а також у машинобудуванні. Україна фактично переживала деіндустріалізацію, що підтверджується аналізом динаміки галузевої структури економіки – збільшенням у структурі промисловості частки паливно-сировинного та металургійного комплексу і зниженням питомої ваги високотехнологічних галузей, перш за все, машинобудування. Наприклад, за 1990-2000 рр. частка чорної металургії у загальному обсязі продукції промисловості зросла з 11% до 27,4%, натомість аналогічна частка машинобудування скоротилася з 30,5% до 13,4%.

Протягом другого періоду незалежності України (2001-2013) структурні диспропорції промислового сектору господарства регіональних соціогеосистем набули нових рис. Частка промисловості у загальній структурі валової доданої вартості у 2013 р. скоротилася до 21,5%, незважаючи на те, що у відповідності до нового КВЕД (ДК 009:2010) до неї почали включати постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, а також діяльність з водопостачання, каналізації та поводження з відходами, розширивши таким чином рамки самої промисловості [1].

У регіональному аспекті помітною тенденцією у розвитку промисловості стало так зване «вирівнювання вниз» коли промислові регіони швидше «осідають», ніж регіони, де промисловість не була провідною галуззю спеціалізації. Такі ж тренди характерні і для Росії [2], а ще раніше спостерігалися у Польщі [3].

За структурою валової доданої вартості, у 2001 р. в Україні наховувалось 4 гіперіндустріальні регіони (Донецька, Луганська, Дніпропетровська і Запорізька області) та 1 індустріальний регіон (Харківська область), де частка промисловості у структурі ВДВ перевищувала 50% або становила 30-50% відповідно [4]. Однак уже у 2010 р. за цим критерієм більшість гіперіндустріальних регіонів (крім Луганської області) перейшли до індустріального типу, а Харківська область змінила свій тип з індустріального на сервісний, – де частка ринку послуг

велика через слабкість інших секторів, а структура сервісного типу виникала замість них.

Така ж сама тенденція прослідковується і за структурою зайнятості населення. В Україні зникли гіперіндустріальні регіони, де частка населення, зайнятого у промисловості, більше третини і навіть може перевищувати 50%. Хоча, наприклад, у Донецькій області ще у 1995 р. у промисловості та будівництві було зайнято понад 55% населення, а у 2000 р. – 52,1%. У 2013 р. за структурою зайнятості населення ця область уже відносилася до індустріального типу з часткою зайнятих у промисловості 25-35%, куди також потрапили Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області. Варто зазначити, що наприкінці ХХ століття до цього типу входили Полтавська, Харківська, Київська та Львівська області, де станом на 2000 р. частка найманих працівників, що трудилися у промисловості, становила 26-45%. Зникнення в Україні гіперіндустріальних регіонів (наприклад, у 2000 р. в промисловості та будівництві Луганської області було зайнято 52,1% населення) і зменшення кількості індустріальних є ще одним свідченням деіндустріалізації, що активно відбувається в Україні у ХХІ столітті [5].

У 2001 р. поляризація промисловості між окремими регіонами України була доволі високою. Частка найбільш промислової Донецької області перевищувала частку Закарпатської області більше, ніж у 112 разів. На Донецьку область тоді припадало 21,43% промислової продукції України, тоді як частка Закарпатської області була лише 0,19%. У 2013 р. ці відмінності стали менш контрастними – питома вага Донецької області зменшилася до 16,37%, а на останні місця серед регіонів України опустилися Севастополь та Чернівецька з часткою промисловості у загальному обсязі ВДВ по 0,3%. Тобто «найгірший» і «найкращий» регіони відрізнялися менше, ніж у 55 разів, що є ще одним свідченням «вирівнювання вниз».

Аналіз галузевої структури промисловості регіонів України дозволив згрупувати їх у типи. У 2001 році (рис. 1) у структурі промисловості більшості (16) регіонів України переважала харчова промисловість, частка якої у вартості виробленої продукції подекуди перевищувала 50%, як у Тернопільській (51,2%) чи Вінницькій області (58%). У чотирьох регіонах (Івано-Франківська і Рівненська області, міста Київ та Севастополь) у

структурі промисловості переважало постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. У трьох інших регіонах (Дніпропетровська, Донецька і Запорізька області) переважала металургія, у двох (Миколаївська і Сумська області) – машинобудування, і ще у двох (Луганська і Полтавська області) – хімічна промисловість. В цілому у державі у структурі виробництва продукції промисловості найбільшу питому вагу мало виробництво та постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (24,8%), високими були частки металургії (18%) та харчової промисловості (16%). Питома вага машинобудування становила 10,2%, а хімічної промисловості – 10,6%.

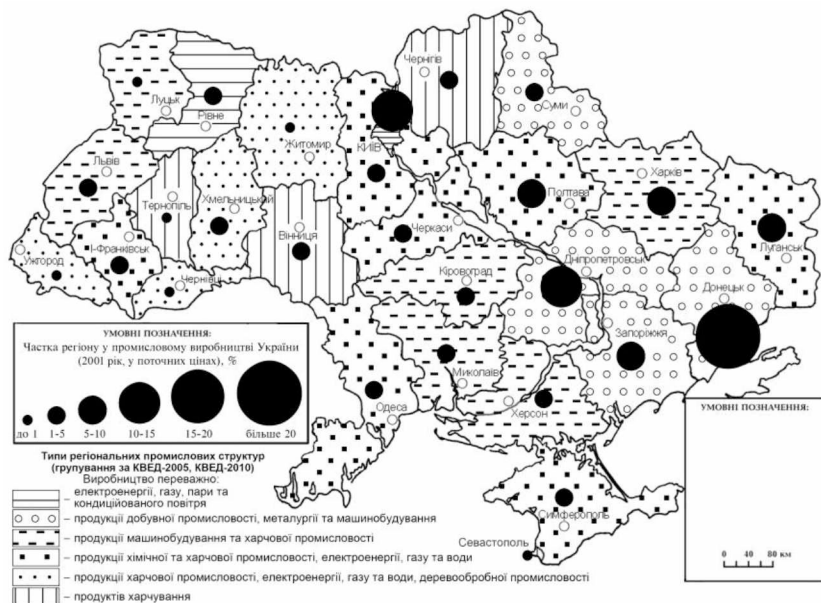

Рис. 1. Типи промислових структур регіонів України (2001 р.)

Починаючи з 1999 р. в Україні тривало зростання промисловості на зміну якому у 2007 р. прийшов спад промислового виробництва. Незважаючи на зростання промисловості у 1999-2007 рр. частка цієї галузі у господарському комплексі регіонів України неухильно скорочувалася як за чисельністю зайнятих у ній, так і за питомою вагою промисловості у формуванні загального обсягу валової

доданої вартості від 36% у 1990 р. до 31,4% у 2000 р. і до 22,7% у 2013 р.

У 2013 р. серед регіонів України виділяються ті ж самі типи промислових структур, однак, співвідношення типів та їх склад зазнали змін (рис. 2). У структурі промисловості практично половини (13) регіонів України за вартістю виробленої продукції переважала харчова промисловість, причому у Вінницькій Кіровоградській та Чернігівській областях її частка досягала 50-60%.

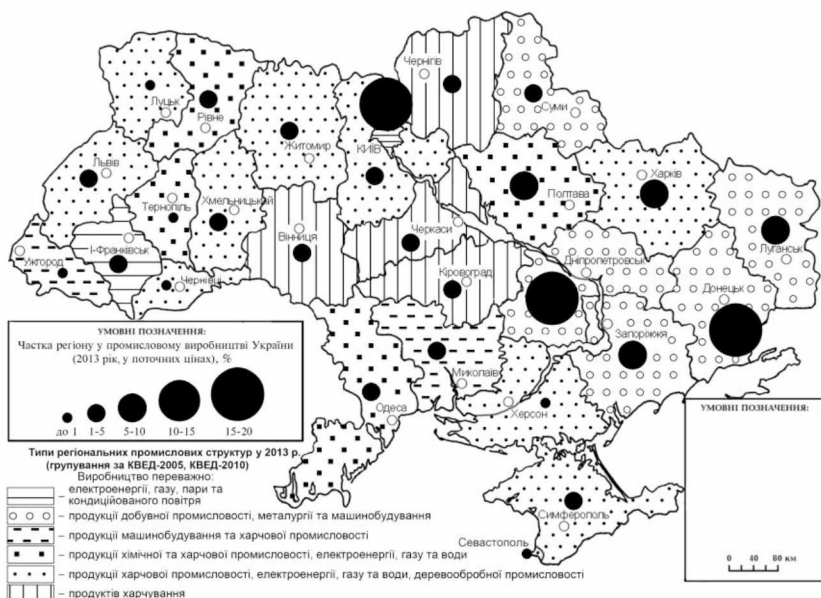

Рис. 2. Типи промислових структур регіонів України (2013 р.)

У шести регіонах (Чернівецька, Київська, Івано-Франківська і Рівненська області, міста Київ та Севастополь) через слабкість «традиційних» галузей промисловості у структурі останньої переважало постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. У Дніпропетровській, Донецькій, Луганській і Запорізькій областях) найвищу питому вагу мала металургія, у Закарпатській області найбільшу частку у вартості промислової продукції дало машинобудування (45%), у Полтавській – хімічна і нафтохімічна промисловість (26,8%), а у

Сумській найбільшу питому вагу (25,7%) мала продукція добувної промисловості.

Причому частка найбільших індустріальних регіонів у загальній вартості виробленої промислової продукції України скоротилася (Донецька область – з 21,43% до 16,37%, Луганська область – з 6,64% до 5,39%, Запорізька область – з 7,36% до 5,82% і т.д.), а непромислових регіонів – зросла (таблиця 1).

Таблиця 1

Частка регіону (%) у вартості виробленої продукції
промисловості

Адміністративний регіон	Промисловість у цілому		у т.ч. машинобудування		у т.ч. харчова промисловість	
	2001	2013	2001	2013	2001	2013
Україна	100	100	10,2	8,7	16,6	19,3
АР Крим	1,39	1,97	11,0	10,8	33,8	27,9
Вінницька	1,25	1,34	9,2	3,1	58,0	52
Волинська	0,66	0,81	24,4	15,2	43,4	31,9
Дніпропетровська	13,19	16,15	7,8	4,6	7,1	7,3
Донецька	21,43	16,37	12,9	8,5	5,9	9
Житомирська	0,85	1,22	6,9	5,7	37,2	27,9
Закарпатська	0,19	0,74	6,0	45	22,6	10,9
Запорізька	7,36	5,82	22,6	19,2	7,2	9,4
Івано-Франківська	1,39	1,63	2,3	2,8	7,5	14,2
Київська	2,88	4,14	8,6	6,1	35,2	31
Кіровоградська	1,31	1,35	20,8	7,3	30,3	59,4
Луганська	6,64	5,39	7,3	10,9	4,9	4,3
Львівська	2,13	2,57	15,2	7,9	23,2	32,5
Миколаївська	1,87	1,68	26,0	14,8	24,0	29,9
Одеська	2,21	2,21	18,6	7,3	29,7	35,9
Полтавська	5,14	5,30	16,1	13,1	14,6	25,8
Рівненська	1,00	1,17	5,1	3,5	14,8	18,8
Сумська	1,24	1,78	28,9	20,1	24,5	19,8
Тернопільська	0,39	0,60	7,7	9,2	51,2	35,1
Харківська	7,94	5,80	19,0	15,9	28,0	30,4
Херсонська	1,31	0,81	20,1	12,1	42,2	39,8
Хмельницька	2,09	1,30	11,1	9	26,5	29,8
Черкаська	3,10	2,20	17,0	5,4	35,2	49
Чернівецька	0,29	0,30	10,1	10,8	30,5	17,5
Чернігівська	1,15	1,39	6,5	4,1	49,0	51,3
Київ	11,38	15,63	11,2	3,6	20,4	17,8
Севастополь	0,22	0,30	29,7	12,6	27,2	23,8

В цілому у державі, у структурі виробництва продукції промисловості у 2013 р., як і у 2001 р. найбільшу питому вагу мало виробництво та постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, частка яких зросла до 25,3%, питома

вага металургії скоротилася до 15,4%, натомість на друге місце за часткою у вартості виробленої продукції вийшла харчова промисловість – 19,3%. Питома вага машинобудування скоротилася до 8,7%, натомість частка хімічної промисловості – зросла до 12,7%.

Трансформації структури промисловості України в умовах війни та територіальних втрат 2014-2016 рр.

За період 2014-2016 рр. у промисловому комплексі держави відбулися помітні структурні зрушення, зазнала змін і частка окремих галузей у ньому, що відбилося на структурі обсягів реалізованої промислової продукції України за основними видами діяльності.

Сьогодні за вартістю реалізованої продукції, основу промислового комплексу України області складають чотири великі галузі індустрії: виробництво та постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (26,9% загального обсягу вартості реалізованої промислової продукції за підсумками 2016 р.), харчова промисловість (21,4%), металургія (14,8%), хімічна і нафтохімічна промисловість (12,2%), на які припадає більше 75% вартості реалізованої продукції промисловості (рис. 3). Що стосується машинобудування, то його частка у промисловості України постійно скорочується: від 10,2% у 2001 р. до 8,7% у 2013 і 6,1% – у 2016 р.

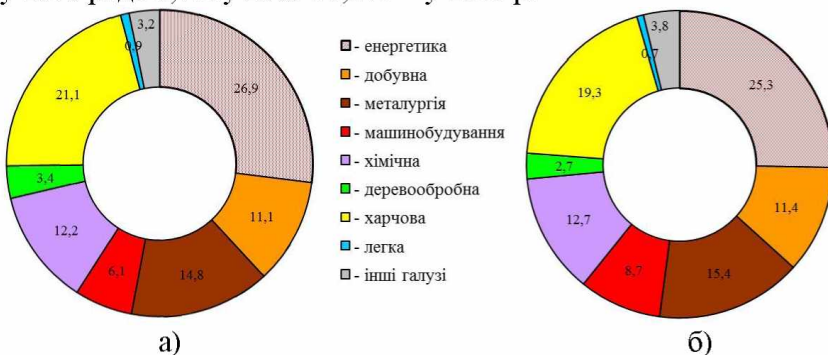

Рис. 3. Галузева структура промисловості України за часткою у вартості реалізованої продукції у 2016 (а) і 2013 (б) роках

Після втрати Криму і великої частини Донецької та Луганської областей, на перше місце за вартістю реалізованої

продукції промисловості вийшла столиця України – м. Київ, частка якого становить 18,14%. Далі йдуть Дніпропетровська (16,09%) і Донецька (9,88%) області. Однак варто зауважити, що у Києві в структурі індустрії переважає постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря (понад 60%), які до промисловості можна віднести досить умовно. Натомість у Дніпропетровській області найбільшу частку у вартості реалізованої промислової продукції мають металургія (33,8%) і добувна промисловість (23,1%), а у Донецькій області – металургія (44,1%). У зв'язку із втратою частини Донбасу частка промисловості Донецької області у загальній структурі промисловості регіонів України скоротилася майже у два рази (з 16,37% до 9,88%), а Луганської області ще більше – у три рази (5,39% до 1,73%). На цьому тлі частки інших регіонів у вартості реалізованої продукції промисловості зросли (крім Дніпропетровської, Кіровоградської, Сумської і Хмельницької областей).

Найменшу роль у промисловому комплексі України мають Чернівецька, Тернопільська та Закарпатська області, на кожну з яких припадає менше 1% у вартості реалізованої продукції промисловості за підсумками 2016 р. Хоча частки цих областей і зросли порівняно з 2013 роком. Тепер різниця між найбільшою і найменшою часткою певного адміністративного регіону у загальній вартості реалізованої продукції промисловості відрізняється лише у 41,3 рази, – це є свідченням того, що помічене раніше «вирівнювання вниз» продовжується і сьогодні.

За підсумками 2016 р. 11 регіонів України головною галуззю промисловості мають харчову промисловість. Причому у Херсонській, Тернопільській, Одеській, Кіровоградській, Київській областях на продукти харчування припадає 30-50% вартості усієї реалізованої промислової продукції, а у Вінницькій області ця частка перевищила 70% зрісши за 2014-2016 рр. з 52% до 71%. У харчовій галузі близько чверті (25,7%) виробленої продукції потрапляє на експорт [6].

У Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській областях головною галуззю промисловості є металургія, на яку припадає 30-40% вартості реалізованої промислової продукції. У Полтавській і Харківській областях провідною галуззю промисловості є добувна, а у решті регіонів (крім Закарпатської)

– виробництво та постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. Лише Закарпатська область виділяється високою часткою машинобудування, на яке припадає 31,8% вартості виробленої тут продукції промисловості.

За географічною ознакою промислове виробництво України також має досить значні диспропорції, зумовлені традиційною спеціалізацією областей та потенційними можливостями окремих галузей. До першої трійки областей із найвищою часткою продукції у загальній вартості реалізованої продукції промисловості України, як уже вказувалося, вище входять Дніпропетровська (18,5%) і Донецька (11,5%) області та м. Київ. Регіони з розвиненою добувною промисловістю, насамперед Харківська (7,16%) та Полтавська області (6,72%), разом із Запорізькою областю (7,12%), де переважає металургія, складають «другий промисловий ешелон». Усі інші області мають питому вагу від 0,44 (Чернівецька області) до 4,8% (Полтавська область) – переважно в межах 1-3%. Цікаво, що іще рік-два тому до першої трійки за часткою обсягів продукції в загальному промисловому виробництві України входили «металургійні» Дніпропетровська (18,5%), Донецька (11,5%) та Запорізька (8,0%), а «другий промисловий ешелон» складали регіони, що спеціалізувалися на машинобудівних виробництвах: Харківська область (7,2%) та м. Київ (8,8%) [6].

Підсумовуючи можемо сказати, що у галузевій структурі промисловості України протягом 2001-2013 рр. відбулися зміни, які не пішли їй на користь. Збільшилося домінування низькотехнологічних виробництв (за методологією ЮНКТАД до низькотехнологічної відноситься продукція харчової, легкої, деревообробної та меблевої галузей [7]), характерних для індустріального суспільства, що не потребують фахівців високої кваліфікації. У такі виробництва спрямована й основна частина інвестування, що дестимулює розвиток високотехнологічної промисловості (75% інвестицій сьогодні в Україні спрямовуються у 3-й технологічний уклад). Через це відбувається втрата кваліфікації працівників, що обумовлює значні труднощі для відродження високотехнологічної промисловості у майбутньому.

Промисловість України спирається на відсталу технологічну структуру, фактично відбувається консервація технологічної

структури УРСР, що є вкрай негативною тенденцією, яка призводить до того, що задоволення потреб внутрішнього ринку у відповідній промисловій продукції все більше відбувається за рахунок імпорту. Посилення позицій імпорту у внутрішньому споживанні продукції промисловості засвідчує зростання його частки з 46,5% у 2015 р. до 54,4 % – у 2016 р. Серед груп промислових товарів, де за вказаний період відбулося найбільше зростання імпорту, слід назвати продукцію машинобудування (імпорт машин та обладнання зріс на 25,8%, а товарів транспортного машинобудування – на 69,7%), вироби олійно-жирової промисловості (зростання імпорту на 34,9%), деревину та вироби з неї (зростання імпорту на 32,7%); неметалеву мінеральну продукцію (зростання імпорту на 18,8%) і навіть продукцію та вироби таких традиційно експортно-орієнтованих галузей промисловості України як металургія (імпорт недорогоцінних металів та виробів з них збільшився на 15,1%) та хімічна промисловість (імпорт товарів хімічної промисловості зріс на 12,2%, у т.ч. полімерів та пластмас – на 8,3 %) [8].

Війна на Донбасі та територіальні втрати 2014-2016 рр. ще дужче погіршили галузеву структуру промисловості України, про що свідчить домінуюче зростання сектора низьких і середньонизьких технологій і відволікання внутрішнього попиту на продукцію імпортного походження. Якщо у 2010 р. частка високотехнологічної продукції становила 19,5% від обсягів реалізованої продукції переробної промисловості, то у 2016 р. лише 17,3% (низькотехнологічної продукції – 34,9 і 42,9%, середньотехнологічної продукції – 45,6 і 39,8% відповідно) [8].

У більшості регіонів переважає харчова промисловість, збільшилася кількість регіонів з переважанням добувної промисловості. На незадовільний розвиток промисловості вказують і галузеві пропорції зовнішньоекономічних операцій, де домінує експорт сировинної продукції та продукції, виготовленої за рахунок низьких технологій. Наприклад, якщо у 2010 р. частка продукції АПК у структурі товарного експорту становила 19,3%, то у 2016 р. вона зросла до 42,0%. Водночас питома вага високотехнологічного експорту (товари машинобудівної, хімічної та фармацевтичної галузей) скоротилася з 24,0% до 16,2% [8].

Галузева структура промисловості, яка фактично сформувалася в Україні в останні десятиліття, не відповідає тій,

що поширена у розвинених країнах світу. Близько 53% виробленої продукції припадає на найнижчий, 3-й технологічний уклад (технології промисловості будівельних матеріалів, чорної металургії, суднобудування, оброблення металу, легкої, деревообробної, целюлозно-паперової промисловості) та 42,4% – на 4-й, причому 6-й технологічний уклад, що визначає перспективи високотехнологічного розвитку країн у майбутньому, у нашій країні майже відсутній (менше 0,1%).

Список джерел

1. Kornus A. The Transformation of the Structure of Industry in Ukraine (2001–2013) // Марієвські меридиани. – 2016. – Том 16. – Вип. 1-2 (33-34). – С. 54-58.

2. Трейвиш А. И. Региональные постиндустриальные процессы и реиндустриализация регионов // Региональное развитие и региональная политика России в переходный период / Под общ. ред. С. С. Артоболевского, О. Б. Глезер. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2011. – С. 64-88.

3. Вардомский Л.Б. Региональные исследования и территориальное планирование в Польше / Л.Б. Вардомский, И.Г. Ушкалов, В.Ф. Худoley // Итоги науки и техники. Серия "География зарубежных стран". – Т.16. – М.: ВИНТИ. – 1990. – 158 с.

4. Корнус А. О. Деіндустріалізація чи постіндустріалізація: проблеми типології регіонів України // Часопис соціально-економічної географії. – 2014. – Вип. 16 (1). – С. 117-122.

5. Корнус А. Деіндустріалізація регіонів України та її відображення у структурі зайнятості населення // Наук. вісник Чернівецького нац. ун-ту. – 2013. – Вип. 672-673 : Географія. – С. 113-116.

6. Промисловість України – 2016: стан та перспективи розвитку: наук.-аналіт. доп. / О.І. Амоша, І.П. Булеєв, А.І. Землянкін, Л.О. Збаразська, Ю.М. Харазішвілі та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Київ, 2017. – 120 с.

7. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». – К. : НІСД, 2017. – 928 с.

8. UNIDO. Industrial Development Report 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.unido.org/fileadmin/user_media_upgrade/Resources/Publications/EBOOK_IDR2016_FULLREPORT.pdf

© Корнус А.О., 2018